

Wat is esthetisch counselen?

Enkele reflecties bij kunstwerken in de geestelijke verzorging

Martin Walton (2022) heeft het thema esthetisch counselen uitdrukkelijk op de agenda gezet van de geestelijke verzorging. Deze benadering richt zich op de begeleiding van cliënten waarbij bewust tijd wordt besteed aan artistieke, culturele, symbolische en zintuiglijke uitingen. Daarnaast hoort bij esthetisch counselen aandacht voor de natuur, voor de concrete setting waarin het contact plaatsvindt, en voor de non-verbale communicatie. Het betreft dus een bandbreedte aan fenomenen waarbij alle zintuigen geprikkeld worden.

Mensen kunnen hierbij ervaringen opdoen die uitstijgen boven het bewuste, het gewone, het talige en het louter rationele. Daarom is esthetisch counselen voor de geestelijke verzorging bijzonder belangrijk. Het esthetische hoort immers naast het existentiële, spirituele en ethische tot de kerndimensies van zingeving en levensbeschouwing (Vereniging van Geestelijk VerZorgers, 2016: 10). Elders is zelfs een *arts-based spiritual care* in ontwikkeling die nadrukkelijk voortbouwt op de therapeutische, genezende en spirituele werking van de kunsten (Rieger et al., 2023).

De verscheidenheid aan fenomenen roept de vraag op hoe deze fenomenen bij de begeleiding concreet kunnen worden ingezet en hoe dit verbonden is met de andere interventies van een professional. Hiervoor wil ik in wat volgt (zonder daarbij aanspraak te maken op volledigheid) enkele ideeën presenteren, die wellicht ook inspirerend zijn voor andere werkvelden dan de geestelijke verzorging. Daarbij

gaat het niet om een empirische studie, maar om fundamentele beschouwingen. Deze willen bijdragen aan het gesprek over welke rol artistieke voorwerpen bij de communicatie over zingeving en levensbeschouwing spelen, in het bijzonder wanneer cliënten geen toegang meer hebben tot de traditionele religieuze uitdrukkingswijzen.

Inductief vertrekpunt

Esthetische counseling is een veelvoorkomend en gevarieerd verschijnsel binnen de geestelijke verzorging (Brouwer, 2023). Het is dan ook geen toeval dat Walton zijn concept heeft ontwikkeld vanuit de praktijk. Professionals maken hier onder andere gebruik van liederen, afbeeldingen, poëzie, muziek en devotionele voorwerpen. Daarnaast kan het van belang zijn om mensen te inspireren zelf creatief te worden. Schrijven, schilderen, dansen of zingen drukt dan hun innerlijke beleving uit. Daarbij kan men ook denken aan co-creatie en samen-

werking met kunstenaars (Weeseman et al., 2024).

Onder andere ging Walton (samen met anderen) uit van een casuïstiek uit het Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care (Körver, Walton & Den Toom, 2023). Het betreft een 50-jarige humanistisch geestelijk verzorger die in het verleden zelf als beeldend kunstenaar heeft gewerkt. Bij zijn optreden richt hij zich bewust op esthetische fenomenen en overtuigingen. In de casestudy begeleidde hij een 68-jarige patiënte die regelmatig op de oncologieafdeling van een ziekenhuis moest verblijven. Over een periode van ongeveer twee jaar had hij in totaal 15 gesprekken met haar. Daarbij speelden op een gegeven moment een gedicht van Martin Bril en het schilderij *L'enigma di una giornata* van Giorgio de Chirico een centrale rol (Vos et al., 2022).

Mij lijkt dat met deze inductieve aanpak, waarbij wordt uitgegaan van concrete objecten of kunstenaars, al een inhoudelijk statement is gemaakt: bij de inzet van kunstwerken in de geestelijke verzorging is het belangrijk dat de particuliere kenmerken van een fenomeen niet teniet worden gedaan door abstracte ideeën te hanteren over dé kunsten. In plaats daarvan zou men de feitelijke effecten van een voorwerp als vertrekpunt moeten nemen met oog voor de polyvalente werking van kunst. Anders ontstaat het gevaar dat de esthetiek ondergeschikt wordt gemaakt aan externe bedoelingen zoals het uitdragen van een boodschap van de zorgverlener aan de cliënt of het illustreren van een geloofsopvatting. Kunst mag echter geen *ancilla theologiae* worden, een instrument dat door de geestelijk verzorger in kwestie als het ware wordt 'gedoopt', maar dient in haar autonomie te worden bevestigd en ingezet.

De spiegel- en de veranderingsfunctie van kunstwerken in de geestelijke verzorging

De kunsten ontvouwen hun dynamiek juist door hun anders-zijn. Kunst is als een 'silent third voice' (Obold Eshleman & Varner Perez, 2022: 307) in het gesprek met een cliënt. Dit kan het contact en de wederkerigheid tussen hem of haar en de geestelijk verzorger naar een ander niveau brengen. Woorden die niet aanstonds in gereedheid staan, kunnen wel gevonden worden met behulp van deze stille derde stem. Dit is de toegevoegde waarde van esthetische uitingen voor de zorgvraag van mensen.

Meer in het bijzonder ligt de toegevoegde waarde van artistieke objecten op twee niveaus (Herm et al., 2022). Enerzijds biedt kunst toegang tot iemands beleving in brede zin. Het kan bijvoorbeeld gaan om een ervaring die verdrongen, vergeten, onduidelijk, onbewust, ontkend, gedroomd of beschamend is – ervaringen dus die anders onuitgesproken zouden blijven tijdens een contact. Door de inzet van kunstwerken tijdens de begeleiding kan iemands innerlijke ruimte zichtbaar en eventueel bespreekbaar worden. We kunnen dit de *spiegelfunctie* van de esthetiek in de geestelijke verzorging noemen.

Anderzijds kan kunst ook aanzetten tot een transformatie van de werkelijkheid zoals een cliënt die tot dan toe heeft ervaren. Kunstwerken maken een *reframing* mogelijk als een verandering van de tweede orde (Capps, 2003). Door de omgang met een fenomeen verandert het wereldbeeld van een cliënt en hoe deze het eigen levensverhaal of bepaalde gebeurtenissen daarin verwoordt. Dit kan ertoe leiden dat iemands levensbeschouwing in een

ander licht komt te staan. De kracht van een esthetisch werk beweegt zodoende 'tussen de mogelijkheid om de eigen innerlijke wereld uit te drukken enerzijds en de mogelijkheid om de innerlijke verbeelding te inspireren anderzijds' (Haußmann, 2021: 201).

Ik stel voor om dit tweede aspect te duiden als de *veranderingsfunctie* van de kunst binnen de geestelijke verzorging, waarbij deze functie nauw verweven is met haar spiegelfunctie. Op basis van de in de spiegelfunctie zichtbaar geworden innerlijke ruimte kan een cliënt – indien de wens daar is – deze ruimte bij wijze van spreken opruimen, opknappen of anders inrichten, waarbij de veranderingsfunctie concreet wordt. Hiervoor kan een kunstwerk inspiratie bieden en helpen om de eigen creativiteit en intuïtie aan te wakkeren.

Kunstwerken kunnen derhalve enerzijds zowel de innerlijke als de uiterlijke wereld van een persoon goed weergeven en zijn zelfreflectie op gang brengen. Anderzijds kunnen zij een verandering stimuleren. Kunstwerken zijn betekenisvol binnen de geestelijke verzorging omdat ze aan de ene kant een representerende en bevestigende, en aan de andere kant een provocerende en transformerende dynamiek ontwikkelen. De esthetiek verwijst naar het voorheen onbekende of onzegbare en kan tegelijkertijd een nieuwe betekenislaag inbrengen in de situatie van een cliënt. Dit geldt in het bijzonder als iemand verlangt naar een verandering in zijn of haar vastgelopen bestaan. Dat kan bijvoorbeeld de wens zijn naar verzoening, afscheid, verbinding, betekenis, een nieuw begin of heelheid. Kunst kan mensen laten zien, horen, ruiken en voelen wie ze zouden kunnen zijn of wat er wellicht op een andere manier mogelijk is. Daardoor kan kunst

de aanzet zijn voor een heilzame overgang in iemands leven, waarbij de geestelijk verzorger een begeleidende rol speelt.

In beide functies roept een bepaald object in eerste instantie niet iets op door er alleen met een intellectuele afstand naar te kijken of te luisteren. In plaats daarvan manifesteert zich de invloed van een object direct bij de omgang ermee (Steinmeier, 2011: 119-139). Het werk spreekt, met andere woorden, uit zichzelf en het spreekt aan. Hartmut Rosa (2021) noemt dit een ervaring van resonantie die niet maak- of controleerbaar en dus *unverfügbar* is. De reactie van een cliënt hierop verloopt vervolgens niet zozeer via verstandelijk begrip, maar door geraakt te worden in het moment.

Vervolgens kan de kunst in de geestelijke verzorging een element van verrassing creëren. Door hun spiegelfunctie versterken kunstwerken voorheen onbewuste fantasieën, wensen en behoeftes. Ze helpen om opnieuw toegang te vinden tot afgesloten spirituele krachtbronnen. Vergeten herinneringen kunnen weer boven komen drijven. Via de veranderingsfunctie kan een cliënt die geraakt is door een kunstvoorwerp, zijn of haar houding ten opzichte van zichzelf, de ander, een situatie of de leefwereld als geheel zien transformeren. Levensbeschouwelijke overtuigingen worden heroverwogen en de vastgeroeste blik op het verleden kan worden losgelaten en verruimd.

Direct door de waarneming zelf kan dus 'aanraking plaatsvinden en kunnen dingen die stom zijn, weer beginnen geluid te geven, weer luid te worden en uit hun verborgenheid tevoorschijn te komen' (Mevissen & Dittscheidt, 2016: 133). Empirisch onderzoek laat zien dat kunst mensen helpt om zich via alle zintuigen erkend en geaccepteerd te voelen en om opnieuw

en anders in contact te komen met zichzelf, met elkaar, met de zorgverlener in kwestie en met de wereld alsook met iets dat deze wereld overstijgt. Dit draagt positief bij aan hun omgang met lijden, verdriet, ziekte, trauma of eenzaamheid. Mensen worden veerkrachtiger en ook spiritueel gesterkt (O'Callaghan et al., 2018; Ettun et al., 2014; Rieger et al., 2023; Weeseman et al., 2024).

Esthetisch counselen en andere interventies

Esthetische counseling faciliteert creatieve verbindingen tussen binnen en buiten, het bewuste en het onbewuste, het heden en het verleden, het vertrouwde en het verdrongene, feiten en verlangens, rede en emotie, en tussen het immanente en het transcendente. Deze verbindingen hoeven niet instrumenteel tot stand te worden gebracht, maar als de interventie van een geestelijk verzorger slaagt, ontstaan de aangeduide connecties tijdens en door de confrontatie met het kunstwerk zelf (Spitzbart, 2020). Vervolgens kan een artistiek object iets zichtbaar, voelbaar en ervaarbaar maken, wat de cognitieve en verbale interventies van de geestelijke verzorging alleen niet kan bereiken of slechts met moeite.

'Een afbeelding is een "open visueel aanbod". Het is het tegenovergestelde van het al bekende. Het is ook het tegenovergestelde van een vastomlijnde geloofsopvatting' (Steinmeier, 2008: 271). We mogen echter geen tegenstellingen construeren tussen esthetische ervaringen en de sterker inhoudelijke behandeling van een zorgvraag. Esthetische interventies in de geestelijke verzorging zijn verbonden met andere manieren van communicatie. Hierdoor worden kunstwerken pas een integraal onder-

deel van de begeleiding. Indrukken die bij een bepaalde kunstuiting opkomen, kunnen het gesprek binnenstromen en daar geïnterpreteerd worden, wat op zijn beurt terugwerkt op de beleving van een persoon. Een zorgverlener heeft daarom bij het esthetisch counselen een actieve en stimulerende rol. Maar dat laat onverlet dat de werking van een kunstwerk voorafgaat aan het gesprek hierover. Zonder die werking te hebben ervaren, zijn de vervolgstappen bij de begeleiding eigenlijk overbodig.

Het wordt zelfs essentieel om esthetische ervaringen in te bedden in andere interventies wanneer een beeld, muziek, video of tekst negatieve of verontrustende indrukken oproept. Door de structurele meerduidigheid van de esthetiek kan een geestelijk verzorger er niet als vanzelfsprekend van uitgaan dat de impact van een kunstwerk op mensen enkel positief is of op zijn minst neutraal. De kunst kan iets bovenhalen wat een persoon niet voor niets onder de pet wil houden dan wel lang heeft weten te houden. Een concreet voorbeeld was de Christusfiguur aan een kruis uit de jaren 1950 in de kapel van een Duits psychiatrisch ziekenhuis, wiens blik door sommige patiënten als bedreigend en indringend werd ervaren. Eigentijdse kunst bijvoorbeeld kan aanvaankelijk een irriterend effect hebben op cliënten met weinig voorkennis. In zulke gevallen, waar problematische herinneringen, nare gevoelens of diepgewortelde wonden worden aangeroerd door een artistiek voorwerp, is het van belang dat de zorgverlener beschermend optreedt. Natuurlijk is het beter om vanaf het begin een passende selectie te maken tussen verschillende uitingen.

In het ideale geval verdiepen en veranderen kunstwerken iemands werkelijkheidsopvatting.

Ze hebben een toegevoegde waarde doordat ze de vaak gebruikte verbale interventies in de geestelijke verzorging relativeren en de communicatie van een professional uitbreiden met extra mogelijkheden en kanalen (Heider, 2011: 37-48). Inderdaad blijkt uit empirisch onderzoek dat kunst alternatieve talen biedt, 'which allowed people to access spirituality in new and deeply meaningful ways, for religious and non-religious alike. Artistic modalities were better than words for externalizing the inexpressible – that which was sacred and internal thoughts and feelings' (Rieger et al., 2023: 5-6). De meerduidigheid en ambivalentie van de kunst maakt haar tot een opening voor zinging en levensbeschouwing. Ze biedt alternatieve perspectieven op wat iemand in het verleden heeft meegemaakt of in de toekomst wil bereiken (Haußmann, 2021: 202-204; Walton, 2022: 364-366).

Meerduidige ervaringen van resonantie

Zodoende heeft esthetisch counselen een transcenderend karakter, wat iets anders is dan de impact van een kunstwerk te beschouwen als openbaring van transcendentie. Het gaat in eerste instantie om wat Alfred Schütz een grote transcendentie heeft genoemd. Hij gebruikte als socioloog dus wel het woord transcendentie, maar hij bedoelde daarmee situaties waarin een ander niveau van de werkelijkheid dan het louter empirische verschijnt en waarin alternatieven opduiken voor het bestaande. Dit hoeft echter niet religieus te worden geïnterpreteerd. Allereerst gaat het om een binnenwereldse gebeurtenis (Schütz, 2020).

Dit zou in beginsel ook de werkhypothese van geestelijk verzorgers moeten zijn bij een esthetische interventie. Kunst hoeft door hen niet

gelijk als een epifanie van het hogere, van het absolute of van de *Gans Andere* te worden bestempeld, ofschoon dit voor een cliënt wel een passende duiding van een kunstwerk kan zijn. Een esthetisch object is echter een fenomeen dat beslist uiteenlopende interpretaties uitlokt, afhankelijk van hoe het object resoneert met de waarnemer. Dit hoort dus wezenlijk bij dit fenomeen zelf – het gaat voorbij de eenduidigheid. Met een nieuwsgierige attitude waardeert een geestelijk verzorger ook de niet-religieuze perceptie van een persoon. Dit faciliteert onder andere het contact met mensen buiten de levensbeschouwing van de zorgverlener.

Tegelijkertijd sluit een artistieke taal een expliciet religieuze interpretatie vaak niet uit. De kunst ontvouwt de aangeduide effecten omdat er analogieën bestaan met het religieuze. De gemeenschappelijke noemer tussen kunst en religie ligt in hun resonante werking, zoals eerder werd aangegeven. Zowel kunst als religie maken een omgang met de werkelijkheid mogelijk 'in which subject and world are mutually affected and transformed. Resonance is not an echo, but a responsive relationship (...; and St.G.) implies an aspect of constitutive inaccessibility. Resonant relationships require that both subject and world be sufficiently 'closed' or self-consistent so as to each speak in their own voice, while also remaining open enough to be affected or reached by each other' (Rosa, 2019: 174). Naast het resonante effect kan ook het symbolische bewustzijn worden gezien als een gemeenschappelijke noemer tussen kunst en religie, omdat beide domeinen bestaan bij gratie van een verbeelde werkelijkheid (Samwel & Körver, 2022).

De resonante werking van een kunstwerk is niet maakbaar, maar vraagt van de persoon in

kwestie om een ontvangende houding aan te nemen. Alleen dan kan een artistiek object tot de ontvanger spreken en diens bestaan transformeren. Deze transformatie is echter niet van tevoren te voorspellen. Niet beschikbaar zijn (*Unverfügbarkeit*) betekent dat resonantie niet mag worden afgedwongen. Ze kan evenmin verzameld, bestendigd, volledig verkend of voor eigen doeleinden gebruikt worden (Rosa, 2021: 43-70). Het leven slaagt als mensen, zij het kortstondig of slechts op bijzondere momenten, zulke ervaringen van resonantie opdoen. Op die momenten ervaren ze het samenvallen van zijn, moraal en handelen, voelen ze geluk en tijdloosheid, en beleven ze een eenheid van lichaam en geest, zowel met zichzelf als met anderen en de werkelijkheid. Het zal niet verbazen dat kunst bij uitstek een vindplaats kan zijn van dergelijke ervaringen.

Aan de ene kant is kunst daarom een auto-noom spel dat door een geestelijk verzorger dient gerespecteerd te worden als een in beginsel vreemde eend in de bijt van zijn vak (Gärtner & Gärtner, 2020). Juist daardoor kan kunst iets oproepen in de begeleiding van mensen dat zonder dit kanaal niet eenvoudig bereikt wordt. De vreemdheid van de esthetiek verruimt de andere benaderingswijzen van een zorgprofessional en potentieel ook het effect van diens interventies. Hij of zij mag de kunst daarom niet instrumenteel inzetten door alleen een vooraf vaststaand, al dan niet religieus doel te bereiken. Een dergelijke gestuurde inzet van de kunsten slaat de deur voor de meerduidige resonante werking van een object juist dicht. Ook de symbolische werking van de esthetiek dreigt te veel ingevuld en uitgelegd te worden, terwijl deze persoonlijk ervaren dient te worden door een cliënt.

Aan de andere kant zijn levensbeschouwing en zingeving niet iets totaal anders dan artistieke expressie en receptie. Er bestaan structurele banden tussen esthetiek en religie. Kunstenaars en geestelijk verzorgers willen analoge resonantie-ervaringen stimuleren. Ze willen daarbij ook de innerlijke beleving van mensen raken. Het meet-, benoem- en maakbare wordt daarbij overstegen. Het bestaande kan worden getranscendeerd en getransformeerd – dit verschijnt ten minste als een mogelijkheid.

Het vermogen van artistieke uitingen om resonantie-ervaringen op te roepen, maakt ze uitermate geschikt als materiaal voor de geestelijke verzorging, zeker wanneer de traditionele bronnen van de religie niet langer als gemeengoed worden beschouwd. Esthetiek kan gezien worden als een 'functionally equivalent to religion without requiring a metaphysical system of belief' (Rosa, 2019: 268). Dit maakt kunst bijzonder *anschlussfähig* voor de geestelijke verzorging in een sterk geseculariseerde en levensbeschouwelijk pluriforme setting. In de laatmoderne westerse samenleving hebben dans, theater, schilderkunst, literatuur, fotografie, film, performance en muziek (gedeeltelijk) de erfenis van het christendom overgenomen als de dominante belofte van resonantie. Deze ontwikkeling maakt kunst bijzonder interessant voor de geestelijke verzorging.

Conclusies voor het professionele handelen

Welke aan het werk van geestelijk verzorgers gerelateerde conclusies kunnen we trekken uit deze beschouwingen? Kunst blijkt in staat resonantie op te roepen die parallellen vertoont met ervaringen die traditioneel als religieus of christelijk werden beschouwd, maar die

vandaag de dag niet langer toegankelijk zijn voor velen. Om de kunst deze invloed te laten uitoefenen, is het van cruciaal belang dat haar eigenheid wordt gerespecteerd binnen esthetische counseling. Het is funest wanneer bij de begeleiding geen ruimte gegeven wordt voor het anders-zijn van de kunst ten opzichte van het religieus-levensbeschouwelijke. Pas bij voldoende aandacht voor de vreemdheid en meerduidigheid van een esthetische uiting, laat deze de werkelijkheid – verleden, heden en toekomst – in een ander licht verschijnen.

De inzet van de kunsten in de geestelijke verzorging moet daarom het karakter hebben van een open aanbod. Het gaat daarbij niet om de intentie van de kunstenaar, maar om de perceptie van de cliënt. Deze laatste beslist over het succes of het falen van een esthetische interventie. Zijn waarneming wordt beïnvloed door individuele factoren zoals voorkennis van de esthetiek, gender, gezondheid, leeftijd, communicatieve vaardigheden, opleidingsniveau en culturele achtergrond. Dit impliceert dat de toegang tot een kunstwerk per persoon verschilt. Daardoor kan het resonante en symbolische effect van dit werk wel beter aansluiten bij het levensverhaal en de actuele behoeften van de betrokkene(n). Een zorgverlener dient dit proces niet te sturen op basis van een eigen agenda, maar ruimte te laten voor een persoonlijke interpretatie. Positief gesteld gaat het om een receptie-esthetische hermeneutiek: de cliënt bepaalt de waarde en betekenis van objecten voor de eigen zorgvraag. Hij of zij is de eerste betekenisgever van een esthetisch object.

Daarom is het belangrijk dat de kunst in de geestelijke verzorging geen *one size fits all* wordt. Een zorgvuldige afstemming van ver-

schillende kunstvormen, variërend van de klassieke literatuur tot postmoderne videografische uitingen, is essentieel om aan de wensen en behoeftes van verschillende doelgroepen en generaties te kunnen beantwoorden. Dit vraagt van geestelijk verzorgers dat zij hun eigen 'rugzak vullen met kunst in alle vormen', zodat ze 'mensen in existentiële nood een resonantiëruimte bieden waarin hart, ziel, geest zichzelf kunnen uitdrukken' (Grevel, 2017: 258).

Een receptie-esthetische hermeneutiek past ook bij de wetenschap dat de impact van een kunstwerk uiteindelijk niet kan worden geproduceerd en dus niet maakbaar is door de geestelijk verzorger. In plaats daarvan heeft kunst het karakter van een gebeurtenis die *unverfügbar* is (Rosa, 2021). De structurele ambiguïteit en autonomie van de kunsten moeten bij het esthetisch counsellen worden gecultiveerd. Hierdoor opent de esthetiek een toegang tot de innerlijke en uiterlijke wereld van mensen, die op weinig andere wijzen mogelijk is. Wanneer een esthetische interventie slaagt, blijft hun bestaan niet stom maar wordt het (weer) resonant.

Al mag een professional het werken met artistieke objecten niet onderwerpen aan externe doeleinden, esthetisch counseling kan wel degelijk verbonden zijn met andere interventies van een geestelijk verzorger, zoals een ritueel of viering. Omdat er parallellen bestaan tussen kunst en religie als vormen van resonantie en symboliek, kunnen ze elkaar versterken en wederzijds aanvullen mits beide domeinen daarbij in hun waarde worden gelaten.

Dit geldt ten slotte ook voor geestelijke verzorging als gesprek. Een professional kan daarmee een weg banen voor de creatieve toe-eigening (of soms zelfs de creatie) van

een kunstwerk door de cliënt. Tegelijkertijd betreft de geestelijk verzorger de ervaringen van de cliënt met dit fenomeen opnieuw op de zorgvraag. In dit proces kan een moment van verwondering en verrassing ontstaan. Wanneer artistieke uitingen niet op voorhand met allerlei interpretaties worden ingekaderd, kunnen zij, naast hun spiegelfunctie, een transformerende werking hebben op de betrokkenen. Dit genereert een surplus – de specifieke meerwaarde van kunstwerken in vergelijking met een begeleiding die vooral in de vorm van gesprek plaatsvindt. Esthetisch counsele maakt resonantie mogelijk die anders veel moeilijker te ontdekken zou zijn. <

Literatuur

- Brouwer, T. (2023). 'Kunst: venster naar zingeving? Kwalitatief onderzoek naar de inzet van kunst door geestelijk verzorgers in de begeleiding van mensen met zingevingsvragen' [Master-scriptie]. Radboud Universiteit.
- Capps, D. (2003). *Reframing. A new method in pastoral care*. Minneapolis: Augsburg Fortress Publishing.
- Ettun, R., Schultz, M., Bar-Sela, G. (2014). Transforming pain into beauty. On art, healing, and care for the spirit. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 789852. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/789852>.
- Gärtner, C., Gärtner, S. (2020). *Was die Stunde schlägt. Eine ästhetisch-theologische Zeitansage mit Kunst*. Ostfildern: Matthias Grünewald Verlag.
- Grevel, S. (2017). In dialoog met tragiek en vergankelijkheid. Geestelijke verzorging en het vormgeven aan een rouwdialoog middels kunst. *Religie & Samenleving*, 12(2/3), 249-258.
- Haußmann, A. (2021). Die Kraft der Bilder. Visuelle Kommunikation in sozialen Medien und ihre Potenziale für Spiritual Care und Seelsorge. *Spiritual Care Zeitschrift für Spiritualität in den Gesundheitsberufen*, 10(3), 198-207. <https://doi.org/10.1515/spircare-2021-0037>.
- Heider, E.F. (2011). *SeelsorgeART. Raumerweiterungen in die Materialität der Bildenden Kunst*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Herm, F., Kessler, V., Kloppe, E. (2022). Finding oneself? Contemplating on paintings with a religious theme in clinical pastoral care. *Acta Theologica*, 42(2), 157-180. <https://doi.org/10.18820/23099089/actat.v42i2.12>.
- Körver, S., Walton, M., Toom, N. den (2023). *Richting, repertoire en resultaat. Uitkomsten van het Nederlands Case Study Project Geestelijke Verzorging (2016-2021)*. Utrecht: PTHU & UCGV.
- Mevisen, G., Dittscheid, G. (2016). Im Weiter zuhause.

- Seelsorgliche Dialoge angesichts von Kunst. *Wege zum Menschen*, 68(2), 127-141. <https://doi.org/10.13109/weme.2016.68.2.127>.
- Obold Eshleman, S.F., Varner Perez, S.E. (2022). "I don't do religion". Using nature photographs to engage patients in spiritual reflection. *Journal of Pain and Symptom Management*, 64(5), 305-309. <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2021.07.034>.
- O'Callaghan, C., Byrne, L., Cokalis, E., Glenister, D., Santilli, M., Clark, R., McCarthy, T., Michael, N. (2018). "Life within the person comes to the fore". Pastoral workers' practice wisdom on using arts in palliative care. *American Journal of Hospice & Palliative Medicine*, 35(7), 1000-1008. <https://doi.org/10.1177/1049909117748881>.
- Rieger, K.L., Reimer-Kirkham, S., Burton, B., Howell, B., Liuta, N., Sharma, S., Smoker, S., Tuppurainen, A., Lounsbury, K., Kreiter, E., Dixon, D., Anthony, R., Bradbury, S., Hiemstra, D., Wilkinson, K., Hilton, M., Slavutskiy, O. (2023). Arts-based spiritual care in healthcare. A participatory, scoping review. *The Arts in Psychotherapy*, 84, 102027. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2023.102027>.
- Rosa, H. (2019). *Resonance. A sociology of our relationship to the world*. Cambridge: Polity Press.
- Rosa, H. (2021). *Unverfügbarkeit*. Salzburg: Residenz Verlag.
- Samwel, P., Körver, J. (2022). De tarot in de geestelijke verzorging. Een verkenning en een pleidooi. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 25(107), 50-56.
- Schütz, A. (2020). *Strukturen der Lebenswelt. Alfred Schütz Werk-ausgabe IX*. Köln: Herbert von Halem Verlag.
- Spitzbart, D. (2020). *Ikoonische Seelsorge. Bildern begegnen – Räume öffnen*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Steinmeier, A.M. (2008). Poesie der Seele. Zur Kunst der Seelsorge in Gespräch und Liturgie. *Wege zum Menschen*, 60(3), 263-281. <https://doi.org/10.13109/weme.2008.60.3.263>.
- Steinmeier, A.M. (2011). *Kunst der Seelsorge. Religion, Kunst und Psychoanalyse im Diskurs*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vereniging van Geestelijk Verzoorgers (2016). *Beroepsstandaard geestelijke verzorging*. Amsterdam: VGVZ.
- Vos, R., Walton, M., Körver, S. (2022). Het raadsel van een dag. Esthetisch counsele in een ziekenhuis. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 25(105), 50-56.
- Walton, M.N. (2022). "Wie ein Spaziergang im Grünen". Ästhetische Aspekte bei der Beratung durch geestelijk verzorgers. *Wege zum Menschen*, 74(4), 357-367. <https://doi.org/10.13109/weme.2022.74.4.357>.
- Weeseman, Y., Scherer-Rath, M., Christophe, N., Dörr, H., Helmich, E., Sprangers, M.A.G., Poecke, N. van, Laarhoven, H.W.M. van. (2024). Exploring resonance theory and uncontrollability during co-creative art making: A qualitative study among cancer patients. *Cancer medicine*, 13(7), e7044. <https://doi.org/10.1002/cam4.7044>.